

NIEUWSBRIEF 2024.01

Eerherstel voor linkse verzetsstrijders die in de oorlog zijn omgekomen en uit het collectieve geheugen zijn verdwenen

1. Voorwoord

Dit nummer van de *Nieuwsbrief* is gewijd aan iemand die bijna geheel uit het collectieve geheugen van Deventer is verdwenen: Bernard Immerzeel, die van september 1939 tot eind oktober 1942 aan de Middelbare Koloniale Landbouwschool studeerde. Hij was afkomstig uit Den Haag. Nadat hij op 19 november 1942 als lid van de sabotagegroep Deventer-Voorst-Twello-Terwolde op vliegveld Soesterberg was gefusilleerd, verdween hij langzaam uit het collectieve geheugen van de stad. Hij had hier geen familie en zijn studiegenoten verlieten Deventer na verloop van tijd. Zijn naam staat op het verzetsmonument aan de Verzetslaan. Jaarlijks op 4 mei wordt hij bij de herdenking als een van de slachtoffers genoemd. Daarnaast is bij een relatief kleine groep mensen bekend dat hij en Anton Siedenburg de meelfabriek van Holterman en Ten Hove in brand hebben gestoken.

Kort na de herdenking van de 33 van Soesterberg in november 2023 kwam ik in contact met een achternicht van Bernard in Den Bosch. Haar grootvader was een broer van Bernard. Zij is in het bezit van het archief van de familie Immerzeel, waarin zich documenten van en over Bernard bevinden. In februari van dit jaar ben ik naar Den Bosch gegaan en heb ik het grootste deel van die documenten mogen fotograferen. Daarbij waren unieke stukken van de vader van Bernard. Hij heeft namelijk verslagen nagelaten waarin hij zijn ervaringen over de periode 1942 – 1945 met ons deelt. Vreselijke ervaringen die duidelijk maken hoe groot het leed van de nabestaanden van oorlogsslachtoffers is geweest.

De stukken in het familiearchief geven ook een beeld van hoe het onderwijs op de Middelbare Koloniale Landbouwschool in Deventer steeds meer gelijk werd geschakeld: hoe Joodse leerlingen werden geweerd en hoe de directie van de school moest schipperen om aan de eisen van de bezetter te voldoen.

Bernard was een natuurmens met een zeer grote belangstelling voor het leven in de zee, op het strand en op het Wad. In een aantal stukken maken wij kennis met zijn grote passie.

Op basis van het unieke materiaal uit het archief van de familie Immerzeel hoop ik Bernard de plek in het collectieve geheugen van Deventer (terug) te geven die hij verdient.

Johan van der Veen

BERNARD ERNST LODEWIJK IMMERZEEL

8 januari 1919 – 19 november 1942

Johan van der Veen

In *De Koerier – Deventer Dagblad* van 23 augustus 1939¹⁾ stond onderstaande advertentie:

Hiermee kondigde vader Frits (Fredrich Christof) Immerzeel de komst van zijn zoon Bernard naar Deventer aan. Hoewel zich dreigende wolken boven Europa samenpakten, konden ze geen van beiden vermoeden dat Bernard tijdens de oorlog betrokken zou raken bij de verzetsdaden van de sabotagegroep Deventer-Voorst-Twello-Terwolde.

Bernard werd op 30 oktober 1942 aangehouden op verdenking van brandstichting in de meelfabriek van Holterman en Ten Hove in Deventer. Op 13 november 1942 werd hij ter dood veroordeeld. Het vonnis werd op 19 november op vliegbasis Soesterberg voltrokken.

Deze biografische schets is gewijd aan het leven en het verzetswerk van Bernard. Zijn vader verdient hierbij speciale aandacht. Hij heeft namelijk documenten en brieven nagelaten waarin hij de gebeurtenissen van 1942 en de daaropvolgende zoektocht naar Bernards bezittingen en stoffelijk overschot beschrijft.²⁾

Jeugd in Rotterdam en Den Haag

Bernard (Bernard Ernst Lodewijk) Immerzeel werd op 8 januari 1919 in Rotterdam geboren als jongste kind van Frits Immerzeel en Grada (Gerarda Elisabeth) Schok. Bij zijn geboorte telde

Het gezin Immerzeel: vader, Gerra, Fritsje, moeder, Bernard en Gerard (familiearchief Immerzeel).

het gezin al drie kinderen: twee zoons en een dochter. Een van zijn broers, Frits (Frits Gerard), overleed in december 1923 op zevenjarige leeftijd.³⁾

Bernard groeide op in een onderwijzersgezin. Vader was in bezit van de hoofdakte onderwijzer. Daarnaast beschikte hij over aktes voor het lager onderwijs, waaronder die voor Frans, tekenen en wiskunde, waarmee hij onder meer les kon geven op de MULO. Hij was bij de gemeente in dienst als onderwijzer in het lager en voortgezet lager onderwijs, en als schoolhoofd in het lager onderwijs. Ook gaf hij les op avondschoolen.⁴⁾

In Rotterdam woonde het gezin op verschillende adressen. Bij de geboorte van Bernard

verbleven zij aan de Bergselaan. Daarna woonden ze achtereenvolgens op de Bergweg, op het Mathenesserplein, aan de Henegouwerlaan en in de Tweede Verulystraat.

Bernard bezocht in zijn geboorteplaats twee lagere scholen. In het voorjaar van 1932 slaagde hij voor het toelatingsexamen HBS-B.

In april 1936 ging vader Immerzeel met pensioen. In september van dat jaar verhuisde Bernard met zijn ouders naar Den Haag. Ze vestigden zich op de Patrijslaan 7a in de Vogelwijk. De verhuizing had mogelijk te maken met de hartkwaal van moeder en de wens om daarom dichterbij hun dochter Gerra (Gerritje) te gaan wonen. Zij en haar man waren na hun huwelijk in april 1935 naar Voorburg verhuisd. Ook zijn oudere broer Gerard (Gerardus Matthijs Cornelis) had het gezin inmiddels verlaten. Bernard vervolgde zijn studie aan de HBS in Den Haag. Op 10 juli 1939 slaagde hij aan de Derde Gemeentelijke HBS voor het eindexamen B. Bernard en zijn ouders besloten dat hij verder zou gaan studeren aan de Middelbare Koloniale Landbouwschool (MKLS) in Deventer.⁵⁾

Bernard groeide op in een idealistisch links gezin. Ze waren vegetariër en er werd geen alcohol gedronken. De kinderen waren aangesloten bij de vrije jeugdbeweging, organisaties die een nieuwe gemeenschap en een nieuwe mens nastreefden. In het familiearchief bevinden zich lidmaatschapskaarten van de Nederlandse Jeugdherberg Centrale van Bernard en van zijn vader. Bernard was ook in het bezit van een *Bleibenausweis* van de Duitse zusterorganisatie. In 1932 werden een aantal jeugdherbergen in Duitsland bezocht. Als jeugdige trekker maakte hij een aantal tochten in Nederland die aan een thema waren gekoppeld. Zo nam hij in de zomer van 1934 deel aan een trektocht door het Noord-Hollandse Duingebied. Wie de jonge Bernard op zijn trektochten vergezelde, is niet bekend. Gingen vader en moeder mee naar Duitsland?⁶⁾

Gerard, de oudste broer van Bernard, was in december 1925 één van de oprichters van de Tilburgse afdeling van de Nederlandse Bond van Abtinent Studerenden (NBAS). De afdeling startte met zeven leden. Gerard was secretaris van het voorlopig bestuur. Zijn zus Gerra komen we in de adresboeken van Rotterdam in de periode 1929 - 1930 tegen als secretaris van de afdeling Rotterdam II van deze bond.⁷⁾

Bernard was lid van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie (NJV). Waarschijnlijk sloot hij zich tijdens zijn HBS-tijd bij de bond aan. Een krantenknipsel uit april 1938 in het familiearchief maakt melding van een tocht van NJV-leden naar natuurreservaat De Beer in de Maasmond bij Hoek van Holland. Na de excursie daar raakte de motorboot, die de vaart onderhield tussen Rozenburg en Hoek Van Holland, in een Noordwester storm op drift en kwam tot tweemaal toe vast te zitten op een slik. Reddingspogingen mislukten. Wadend wisten de 'jongelui' het eiland Rozenburg te bereiken. Tenslotte zette een inmiddels uitgevaren reddingsboot de 'schipbreukelingen' af in Hoek van Holland.

Binnen de NJV maakte Bernard deel uit van de in 1939 opgerichte Strandgroep, die tot doel had het contact tussen de NJV-strandjutters te bevorderen en waarnemingen langs de kust te doen. In de zomer van 1940 kampeerde hij meer dan twee weken op Terschelling. Daar deed hij met Peter (Peter Hans) Creutzberg en Ab (Abraham Cornelis) Geelhoed onderzoek op het Wad. Alle drie kwamen ze uit Den Haag, waar ze dicht bij elkaar woonden in wat tegenwoordig het stadsdeel Segbroek heet.⁸⁾

Leerling van de Middelbare Koloniale Landbouwschool

Bernard werd op 28 juli 1939 zonder toelatingsexamen ingeschreven als leerling van klas 2 van de driejarige opleiding aan de MKLS. Kandidaat-leerlingen moesten voor een verblijf in de tropen worden gekeurd. Het keuringsrapport diende voor aanvang van de nieuwe cursus op 12 september aan de directeur toegezonden te worden.⁹⁾

Bernard ging in Deventer in pension bij mevrouw Buiting op de Ceintuurbaan 4, tegenover de school. Zij was in Deventer geboren en had zich kort daarvoor vanuit Amsterdam weer in haar geboortestad gevestigd. Bernard bleef tot eind april 1942 bij haar in de kost.

In maart en april 1941 liep hij stage bij de gemeentelijke plantsoenendienst in Den Haag. In die periode ontving hij een brief van zijn hospita waarin zij onder meer vertelde over herrie tussen NSB'ers en 'burgers' op 29 maart in Hotel De Keizer. Onder de burgers waren ook landbouwers.

Tot de gearresteerden behoorde een gymleraar van de school en enkele leerlingen. Omdat er voor de daaropvolgende zaterdag weer een vechtpartij dreigde, stuurde de waarnemend directeur van de school alle leerlingen die geen proefwerken meer hoefden te maken, vervroegd op paasvakantie.¹⁰⁾

De Middelbare Koloniale Landbouwschool omstreeks 1939 (bron: Wikimedia Commons).

Enkele dagen na Pasen

zond de waarnemend directeur een brief aan de ouders/verzorgers van de leerlingen. Daarin werd benadrukt dat de school de leerlingen in staat wilde stellen hun studie in de tegenwoordige moeilijke omstandigheden rustig voort te zetten. Daarbij paste een kalme en strikt onpartijdige houding van de leerlingen. De directie riep de hulp van de ouders/verzorgers in om de leerlingen met klem voor onbesuisde daden te waarschuwen. Zij moesten hen duidelijk maken dat ze de studie alleen konden voortzetten door zich waardig te gedragen. De brief eindigde met het dreigement dat leerlingen die de rust zouden verstoren of zich met opzet in de buurt van ordeverstoringen zouden ophouden, van school verwijderd zouden worden.

Op 4 juli stuurde de waarnemend directeur een brief aan de ouders/voogden waarin zij verzocht werden om aan de hand van in de brief vermelde criteria op te geven of hun zoon/pupil voldeed aan het criterium van Volksduits kind.¹¹⁾

In Deventer sloot Bernard zich aan bij de in 1927 opgerichte NJN-afdeling. In april 1941 werd hij afdelingssecretaris.¹²⁾

De zomervakantie van 1941 bracht hij door op het Hogeland van Groningen. Via twee meisjes die hij vanuit de NJN kende, probeerde hij daar onderdak bij boeren te krijgen. Toen dat niet lukte, ging hij 'op goed geluk' naar Groningen. Hij fietste in één dag vanuit Den Haag via Wieringen, de Afsluitdijk, Harlingen en Leeuwarden zo'n 250 kilometer richting Stitswerd. Met nog 35 kilometer voor de boeg hield hij het voor gezien. Hij ging naar een boerderij en vroeg de boer om een slaapplek in het hooi. Deze bood hem koffie en 'vooroorlogse' boterhammen aan. Bovendien mocht hij in de logeerkamer slapen. De volgende ochtend kreeg hij een ontbijt. Bernard sloeg het aanbod af om bij deze boer te komen werken. Hij vond namelijk dat de boerderij te ver van het Wad lag. Toen hij in Stitswerd was aangekomen, bleek daar geen werk te zijn. Daarom ging hij door naar Usquert. De boerderijen daar deden hem aan landhuizen denken en de tuinen aan parken. In Usquert vond hij werk op een wat kleinere boerderij, bij boer Hopma Zijlema. Daar verbleef hij een maand.¹³⁾

Aan het begin van het nieuwe schooljaar stuurde de waarnemend directeur een brief naar de ouders of voogden van de leerlingen. Hij vroeg hen in opdracht van de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming om hem per expresse mee te delen of hun zoon/pupil van 'Joodsche bloede' was volgens de in de brief opgenomen criteria.¹⁴⁾

Vanaf 3 mei 1942 moesten Joden de Davidster dragen. Twee dagen later, rond het middaguur, werd vanuit de marechausseekazerne naast de school aan het politiebureau gemeld dat leerlingen van de MKLS bij het verlaten van de school demonstratief een Jodenster op hun jas droegen. Daarop werden alle op het bureau aanwezige agenten en rechercheurs de straat op gestuurd om de demonstranten aan te houden en naar het bureau te brengen. Kort daarna gaf een beambte van de *Sicherheitspolizei (Sipo)* te Arnhem de opdracht dat zij daar vastgehouden moesten worden totdat hij was gearriveerd. In totaal werden 21 jongens en 1 meisje opgepakt. De arrestaties waren overigens niet alleen het werk van de gemeentepolitie. Ook de kringleider van de plaatselijke NSB, Jonkheer Sandberg, oud-leraar aan de MKLS, de *Sipo* en *SS'ers* brachten leerlingen aan het bureau. Het meisje werd een uur en een kwartier vastgehouden. Daarna werd ze op last van de *Sipo* heengezonden. 's Avonds om 19.15 uur werden de gearresteerde leerlingen per autobus overgebracht naar Kamp Amersfoort, waar ze waarschijnlijk korte tijd moesten blijven.¹⁵⁾

Hoe Bernard op deze gebeurtenissen reageerde, is niet bekend. We weten evenmin wanneer hij zich bij het verzet heeft aangesloten.

Bernard behaalde op 11 juli 1942 het diploma van de MKLS. Na het behalen van zijn diploma schreef Bernard zich in voor de zogenaamde Tabakscursus, waartoe ook onderwijs in de rubber- en palmoliecultuur behoorde. Volgens zijn vader was het ontkomen aan dwangarbeid voor de Duitsers hiervoor een belangrijke beweegreden.¹⁶⁾

Bernard woonde volgens zijn persoonskaart tot 21 april 1942 in het pension van mevrouw Buiting. Op die dag werd hij ingeschreven op het adres Hofstraat 12. Met ingang van 21 oktober 1942 ging hij in de kost bij de weduwe Groenouwe, op het adres Brink 45. Mogelijk heeft hij voor zijn verhuizing naar de Brink nog een tijdje op het adres Waterstraat 1 gewoond.¹⁷⁾

Begin juli 1942 schafte Bernard in Deventer een kleine visakte voor het vissen met een vistuig en een hengelakte voor het vissen met meerdere hengels aan. Een nieuwe hobby, nu de stranden niet langer toegankelijk waren?

Twee weken later schreef Peter Creutzberg, die toen in Utrecht woonde, Bernard een briefkaart op het adres van zijn ouders in Den Haag. Hij feliciteerde hem met het behalen van zijn diploma aan de MKLS. Hij had van Bernards ouders gehoord dat hij direct daarna in de Achterhoek was gaan kamperen. Ook kwam 'de verzameling' aan de orde: Peter had fl. 25,- gekregen. Pas in september kon er een bepaalde kast vertimmerd worden en ze kregen binnenkort etiketten. Bernards kast konden ze in de eerste helft van augustus vertimmeren. Kwam Bernard na zijn kampeervakantie in de Achterhoek naar Den Haag om met Peter en andere leden van de Strandgroep te gaan werken aan 'de verzameling'? Hiermee worden ongetwijfeld de verzamelingen schelpen en andere zeedieren van de NJN-strandjutters bedoeld die op initiatief van Bernard en Peter waren samengevoegd tot een collectie. Deze collectie was ondergebracht op de zolder van het Haagse Schoolmuseum, het huidige Museon-Omniversum. Bernard en Peter hadden dit geregeld met de directeur van dit museum en met de directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden, het tegenwoordige Naturalis. Het laatstgenoemde museum werd eigenaar van de samengevoegde collecties en zou de jongelui ondersteuning bieden. Zelf zouden ze zorgdragen voor de administratie ervan. Omdat deze collectie als het ware een filiaal van het Leidse museum in het Schoolmuseum in Den Haag was, kreeg zij de officiële naam Het Filiaal.¹⁸⁾

De Waarheid-groep Deventer

In de zomer van 1940 legde Joop Geerligts, daartoe door de centrale leiding van de Communistische Partij van Nederland (CPN) aangezocht, contacten in Deventer, onder meer met Dries (Andries) Hendriks en Toon (Anton) Kleinbussink. Hij was een van de instructeurs die belast waren met de opbouw van de illegale partij. Om risico's te vermijden zouden er vijf-mansgroepen worden gevormd, die uitsluitend elkaar kenden. Hierbij zou vooral een beroep gedaan worden op minder bekende mensen uit de partij.

Eind november 1940 verscheen in Deventer het eerste nummer van *De Waarheid*. Naast Hendriks en Kleinbussink behoorde ook Jo (Johannes) Rodert tot de mannen van het eerste uur. In 1941 werd er in Deventer een Solidariteitsfonds (Sol-fonds) opgericht, dat geld inzamelde voor de illegale strijd en voor de gezinnen van ondergedoken en gevangengenomen illegale werkers. Daan (Daniël) van der Meulen was daarin de centrale figuur, omdat hij als verzekeringsagent, zonder argwaan te wekken, geld bij mensen kon ophalen.¹⁹⁾

25 juni 1941

In de nacht van 24 op 25 juni 1941 werden in opdracht van de Duitse bezetter ongeveer 420 vooraanstaande leden van de CPN en de Revolutionair-Socialistische Partij (RSAP), alsmede functionarissen van het Nationaal-Arbeids-Secretariaat (NAS, een revolutionair-socialistische vakcentrale) en enkele anarchisten gearresteerd.²⁰⁾

In Overijssel werden 53 mannen opgepakt. De coördinatie berustte bij *SS-Untersturmführer* Warnecke van de *SD-Aussenstelle* Enschede. Hij stuurde die dag twee telexberichten en de dag daarop een briefje met een lijst van opgepakte functionarissen naar het hoofdkwartier in Den Haag.

In het tweede telexbericht van 25 juni deelde Warnecke onder meer mede, dat de 53 arrestanten naar interneringskamp Schoorl zouden worden gebracht. Vijf personen die aangehouden hadden moeten worden, waren voortvluchtig. Drie daarvan waren vooraanstaande Deventer communisten. Over deze vijf voortvluchtige personen wordt opgemerkt dat opsporingsmaatregelen waren gestart: *'Fahndungsmassnahmen sind eingeleitet.'*

De lijst met arrestanten bij het briefje van 26 juni 1941 bevatte onder meer de namen met de geboortedata, geboorteplaatsen en adressen van veertien vooraanstaande leden van de CPN en RSAP uit Deventer. Van elke partij zeven. Van eenieder werden beroep en functie in de partij vermeld. Bij dit laatste ging het in een aantal gevallen om verouderde en onjuiste gegevens.²¹⁾

Wat gebeurde er in de nacht van 24 op 25 juni 1941 in Deventer? In de vroege ochtend van de 25 juni werden zeventien 'revolutionairen' van huis gehaald en in het politiebureau opgesloten. De arrestaties werden uitgevoerd door leden van de gemeentepolitie Deventer. Vanuit Apeldoorn, waarheen hij was verhuisd, werd eveneens een verdachte van 'communistische activiteit' overgebracht en ingesloten. Deze laatste en drie van de Deventer mannen werden in de loop van de dag weer vrijgelaten.

De commissaris van politie deed diezelfde dag schriftelijk verslag van de gebeurtenissen in een brief aan de burgemeester. Daarin schreef hij ook dat de veertien mannen op 25 juni 1941 om 18.30 uur door de *Ordnungspolizei* waren afgevoerd.²²⁾

De sabotagegroep

Coen Hilbrink schrijft in zijn werk *De Ondergrondse* dat er na de Duitse inval in de Sovjet-Unie op 22 juni 1941 een sabotagegroep in de IJsselstreek werd gevormd. Toon (Anton) Kleinbussink, monteur bij houthandel Stoffel, kreeg de leiding van deze groep, waartoe ook zijn zwager Rien (Marinus) Ditzel behoorde. Vanaf dat moment vielen zij rechtstreeks onder de 'Militaire Commissie', de landelijke sabotagecentrale van de illegale CPN, die geleid werd door Janrik van Gilse.²³⁾ Naast deze sabotagegroep bleef een groep bestaan die zich bezighield met het drukken en verspreiden van *De Waarheid*.²⁴⁾

Wanneer de sabotagegroep actief werd, is niet bekend. In oktober 1941 besloot de procureur-generaal te Arnhem om een speciale eenheid voor de bestrijding van sabotage en brandstichting te formeren. Een van de leden van dit commando was inspecteur Berends, een politieman uit Amsterdam, die in Deventer was opgegroeid. Na verloop van tijd zou dit speciale commando min of meer met de *SD (Sicherheitsdienst)* versmelten.²⁵⁾

In Deventer was het toen nog rustig. Rond die tijd vonden er wel enkele incidenten in de regio plaats: in de nacht van 12 op 13 september werd in Oene de motor van een tractor onklaar

gemaakt, waardoor het dorsen van graan stil kwam te liggen. Een paar dagen later werd er in de buurtschap De Kar, in de gemeente Voorst, een gummikabel van de Duitse *Wehrmacht* doorgesneden. Eind september vond er in Gorssel mogelijk sabotage plaats aan de tractor van een dorsmachine. De speciale eenheid van de procureur-generaal werd op deze zaak gezet en kwam in oktober tot de conclusie dat sabotage niet met zekerheid kon worden vastgesteld.²⁶⁾

In het voorjaar en de zomer van 1942 brak er in Deventer en omgeving een aantal verdachte branden uit: in de nacht van 30 op 31 mei en op zaterdagmiddag 27 juni op de zolder van de Boreelkazerne; in de late avond van 25 juli in een houten loods met hooi van de *Wehrmacht* aan de Snippelingsdijk. In de vroege ochtend van 1 augustus brandden er ter hoogte van slagerij Zendijk te Twello twee munitiewagons van een militaire trein uit. De machinist ontdekte de brand toen de trein over de spoorbrug bij Deventer reed. De autoriteiten spraken alleen in het geval van de tweede brand in de Boreelkazerne van brandstichting.²⁷⁾

Frans

In de zomer van 1942 verscheen een zekere Frans in Deventer. Frans was de schuilnaam van Cornelis van der Kraats. Hij was de rechterhand van Sally (Samuel Zacharias) Dormits, de leider van de Nederlandse Volksmilitie. Deze verzetsgroep was in de loop van 1942 in Rotterdam en omgeving ontstaan. Zij bestond hoofdzakelijk uit leden van de CPN, die nauw samenwerkten met de landelijke sabotagecentrale van deze partij. Op 7 augustus pleegde de Nederlandse Volksmilitie een aanslag op een spoorwegviaduct in het centrum van Rotterdam. De aanslag mislukte. Vermoedelijk stuurde Dormits zijn vertrouweling Van der Kraats na deze aanslag naar Deventer.²⁸⁾

Van der Kraats was, zo staat in de processtukken van het *Feldgericht*, één van de eerste en meest naaste medewerkers van Dormits. Hij maakte de chemicus De Jongh, wiens kennis van groot belang was voor het plegen van sabotagedaden, lid van de groep. Verder verrichtte hij koeriersdiensten: hij bezorgde brieven en vervoerde springstoffen en brandbare materialen.²⁹⁾

Spoorwegaanslag bij Twello

In Oost-Nederland moest Frans contact opnemen met een zekere Jan in Schaarsbergen en met een zekere Robert en Ton in Deventer. Met hen voerde hij op 23 augustus 1942 een aanslag uit op de spoorbaan ter hoogte van kilometerpaal 11.8 bij Twello. Ton en Jan schroefden de rails los en bogen deze uit elkaar, terwijl Frans en Robert de wacht hielden. De sabotage werd 's morgens omstreeks 8.00 uur ontdekt. Er was toen al een trein over het beschadigde spoor gereden. De aanslag was dus mislukt.

Ton, in het Duits uitgesproken als Toon, slaat op Toon Kleinbussink, die volgens zijn zwager Rien Ditzel een grote sleutel vervaardigde om de rails los te schroeven. Robert is zeer waarschijnlijk een schrijffout in de naam van Jo Rodert.

Begin september stuurde Dormits Frans naar Almelo en Hengelo om daar contact met verzetsgroepen te leggen. Er werden aanslagen op de spoorwegtrajecten Hengelo – Oldenzaal en Hengelo – Almelo besproken. Frans zorgde voor de nodige chemicaliën. Ook hielp hij bij het maken van de houten kistjes voor de springstof. Deze werden tegen de rails gelegd.³⁰⁾

Schakel in een sabotagenetwerk

Met de komst van Frans werd de groep in Deventer een belangrijke schakel in een sabotagenetwerk. Er waren intensieve contacten met de Hazemeijergroep, een sabotagegroep van werknemers van de gelijknamige fabriek in Hengelo, en met de groep rondom Gerrit (Gerrit Jan) van 't Einde in Terwolde, die in de gemeenten Voorst, Olst (Welsum) en Epe branden stichtte.³¹⁾

In de nacht van 12 op 13 oktober vonden er gecoördineerde acties plaats. Leden van de Hazemeijergroep pleegden bij Hengelo, op het baanvak Hengelo – Oldenzaal tussen de

kilometerpalen 16.6 en 16.7, een aanslag. Het projectiel dat door verkeerde bevestiging niet tot ontploffing was gekomen, werd tijdig door een railwachter, een lid van de kort daarvoor ingestelde spoorwegbewaking, ontdekt. Die nacht mislukten er nog twee aanslagen, namelijk bij Twello nabij kilometerpaal 11.8 en bij de onbewaakte overweg Bavinkelsweg tussen Almelo en Borne. Ook hier ontdekten railwachters de explosieven.³²⁾

In Twello brandde op de avond van 12 oktober omstreeks 23.00 uur een hooiberg in een boomgaard langs de rijksweg in Twello af. Hier werd brandstichting vermoed. Was het de bedoeling om met deze actie de aandacht van de spoorwegaanslag bij kilometerpaal 11.8 af te leiden? ³³⁾

In het verzet

Wanneer Bernard zich bij het verzet heeft aangesloten, is niet bekend. We weten evenmin wie hem bij de sabotagegroep heeft geïntroduceerd. Speelde Evert Jan Harmsen, die leraar aan de MKLS was, hierbij een rol? Van hem weten we dat hij bij de Waarheid-groep betrokken was. Is Bernard via hem in contact gekomen met Jo Rodert? Vader Immerzeel schreef in zijn herinneringen aan de gebeurtenissen in oktober en november 1942 dat Bernard en Jo vrienden waren. Bernard kwam vaak bij Jo thuis op de hoek van de Oosterstraat en de Diepenveenseweg.

Vader Immerzeel schreef in een brief aan oud-collega Sandee in Rotterdam, die waarschijnlijk uit begin november 1945 dateert en waarvan alleen de kladversie bekend is, dat Bernard een vurig vijand van de Duitse overheersing was en dat hij de Jodenvervolgung verafschuwde. In de hierboven aangehaalde herinneringen aan oktober en november 1942 vertelde hij ook hoe zijn vrouw en hij Bernard op 19 oktober voor de laatste maal gezien hebben. Bernard nam hartelijker dan anders afscheid. Hij keek nog eens om en keerde terug om zijn ouders nogmaals de hand te schudden. Vermoedde hij toen al dat zich donkere wolken boven zijn hoofd samenpakten? Tijdens dit bezoek toonde hij zijn sterke haat tegen de Duitse overheersing en sprak hij over de vele brandstichtingen bij boeren in de omgeving van Deventer. Daarmee maakte hij zijn ouders en vooral zijn moeder ongerust. Toen zijn ouders hem maanden voorzichtiger te zijn, antwoordde hij: 'Er moeten steeds slachtoffers vallen.'³⁴⁾

Brandstichting bij Holterman en Ten Hove

De laatste ontmoeting tussen Bernard en zijn ouders vond vier dagen na de brandstichting in de meelfabriek van Holterman en Ten Hove plaats. De fabriek was gelegen aan de Rivierstraat op het Hartenaasje, achter de Zutphenseweg in Deventer. Daar brak in de vroege ochtend van 15 oktober brand uit. Directeur Ten Hove was lid van de NSB en in het gebouw was honderd ton haver voor de *Wehrmacht* opgeslagen. Tijdens het onderzoek werden een aantal personen gehoord. Een schippersknecht, die op een boot in de buurt van de fabriek verbleef, verklaarde op de avond van 13 oktober al twee personen bij de fabriek te hebben gezien. Zij schenen met een zaklamp in de richting van het gebouw. Twee agenten die als eersten ter plekke waren, verklaarden dat aan de achterkant van de fabriek een raam in de sponning ontbrak. Glasscherven ontbraken echter. Het proces-verbaal eindigt met de constatering dat het onderzoek nog niet tot de opsporing van de dader had geleid.³⁵⁾

Om de spoorwegaanslagen en de golf van brandstichtingen te stoppen, besloten de Duitsers een voorbeeld te stellen. Op 16 oktober werden twaalf politieke gevangenen uit kamp Amersfoort en drie gijzelaars uit de kampen Sint-Michiëlsgestel en Haaren op de Leusderheide bij Woudenberg gefusilleerd. Onder hen waren vijf Deventenaren: Dick (Dirk Johan Hendrik) Bannink, Aalbert Jan Gerritsen, William (Wilhelmus) van Ewijk, Daan (Daniël) van der Meulen en Johan (Johannes Hendrikus Eusebius) Roegers.³⁶⁾

Verraden

Op 22 september werden er vier arrestaties verricht: Kees Lugthart werd in Voorst aangehouden; zijn beide zonen, Bertus (Bertus Reinier) en Chris (Christiaan), en hun overbuurman Willie (Wilhelm) van der Maten tijdens het bomen rooien in de buurt van Lochem. Zij werden ervan verdacht aardappelvoorraden te hebben vernietigd. Kennelijk bleef de SD voor het overige in het duister tasten, want tot 26 oktober werden er in de gemeente Voorst en in Deventer geen gerichte arrestaties meer verricht.³⁷⁾

Intussen had een verrader de SD in Arnhem informatie over de Hazemeijergroep in Hengelo toegespeeld. Hierdoor beschikte de SD over een namenlijst. Rechercheur Post, lid van de speciale eenheid ter bestrijding van sabotage en brandstichting, moet deze lijst hebben gekend. Op 15 oktober werd het eerste lid van de Hazemeijergroep gearresteerd. Op 23 oktober volgde een groep van meer dan tien personen.³⁸⁾

Diezelfde dag werd er bij Toon Kleinbussink thuis een vergadering met iemand van de leiding gehouden. Hij en zijn vrouw Clara mochten niet bij het eerste deel van de vergadering aanwezig zijn. Daarna werd hen meegedeeld dat zij hun werkzaamheden moesten staken. Frans zou worden vervangen door een zekere Fred of Freek, de schuilnaam van Roel Wolthuis, een communistisch verzetsman uit Amersfoort. Frans vertrok op 25 oktober naar Rotterdam, waar hij in de late avond van 26 oktober werd gearresteerd.³⁹⁾ Toon Kleinbussink en zijn vrouw werden diezelfde dag, 's avonds tussen zes en half zeven, aangehouden.⁴⁰⁾ Daarna volgden de arrestaties elkaar snel op.⁴¹⁾

De aanhouding van Bernard

Christina Groenouwe, een dochter van Bernards hospita, legde in 1945 een verklaring af over

Het pension, tweede woning van rechts, waar Bernard werd gearresteerd (bron: Herinner je Deventer).

zijn arrestatie. Op 30 oktober 1942 omstreeks 12.00 uur verscheen er een flink gezette heer aan de deur van het pension op de Brink. Het ging om inspecteur Berends van het speciale commando van de procureur-generaal te Arnhem, dat zeer nauw samenwerkte met de SD. Hij deed zich voor als medewerker van Bouw- en Woningtoezicht en wilde Bernard spreken. Christina deelde hem mee dat Bernard nog niet thuis was en over een halfuurtje wel zou komen. Kort voordat Bernard thuiskwam, vertelde Berends wie hij echt was. Bernard kwam tegen 12.30 uur thuis in het gezelschap van Richard Koot, een medestudent die sinds kort ook in het pension

woonde. Berends verbood haar onder doodsb bedreigingen om de jongens te waarschuwen. Hij had zijn jas inmiddels uitgedaan en hield een pistool achter zijn rug. De beide jongemannen begaven zich naar de grote woonkamer van het huis. Berends ging daar ook naartoe, terwijl zij op de gang bleef staan. Daar hoorde ze Berends roepen: 'Handen omhoog! Beken nu maar, bekend nu maar!' Kort daarop werden Bernard en Koot aan elkaar geboid door Berends weggevoerd.

Een paar uur later kwam Berends met een geboeide Bernard terug. De kast op de kamer van Bernard werd doorzocht. Berends nam verschillende voorwerpen in beslag die waarschijnlijk voor brandstichting dienden, en ook een revolver.

De dag daarop deden vier leden van de *SD* huiszoeking en namen daarbij verschillende voorwerpen in beslag.

Na de arrestatie van beide jongens kwam Berends nog een aantal keren langs in het pension om over de jongens te praten. Toen ze tijdens een van die gesprekken vroeg wat er met Bernard zou gebeuren, antwoordde hij: 'Hij zit weldra bij onze Lieven Heer aan tafel.'

Ook de moeder van Richard Koot, die na korte tijd was vrijgelaten, en de vader van Bernard waren na de arrestatie nog in het kosthuis geweest. Volgens Christina had vader Immerzeel zeer veel moeite gedaan om zijn zoon in Arnhem te bezoeken. Zonder succes..

Enkele uren na arrestatie van Bernard werd ook Anton (Anton Wijbrand) Siedenburg gearresteerd.⁴²⁾

Tussen hoop en vrees

Bernard werd op 30 oktober om 20.10 uur in het Huis van Bewaring te Arnhem ingesloten, Anton Siedenburg een dag later om 17.00 uur. Ze werden verdacht van brandstichting in de meelfabriek van Holterman en Ten Hove in Deventer.⁴³⁾

In deze periode dreigde de ontruiming van de Haagse Vogelwijk, waar niet alleen vader en moeder Immerzeel, maar ook dochter Gerra en haar man woonden. Deze ontruiming was onderdeel van de aanleg van de Atlantikwall. Mensen die economisch onmisbaar waren, zouden in aanmerking komen voor herhuisvesting in de stad. Gepensioneerden zoals de ouders van Bernard moesten elders in het land woonruimte zoeken.⁴⁴⁾

Op zaterdag 31 oktober bezocht vader Immerzeel zijn zwager Anton Schok in Leersum. Met diens hulp wilde hij daar woonruimte vinden. Toen hij 's avonds terugkeerde op de Patrijslaan, bracht zijn vrouw hem op de hoogte van de arrestatie van Bernard. Die ochtend was een brief van de waarnemend directeur van de MKLS gekomen, waarin deze meedeelde dat Bernard op 30 oktober 's middags door de *SD* was aangehouden en gevangen was afgevoerd. Vader en moeder voorvoelden toen al een treurige afloop.

Vader ging maandag 2 november per trein naar Deventer. Daar ging hij eerst naar het kosthuis aan de Brink. Een dochter van de hospita deelde hem mee dat een rechercheur, die zich had uitgegeven voor een controleur van Bouw- en Woningtoezicht, Bernard had gearresteerd. Hetzelfde was Richard Koot overkomen. Beiden waren in een gevangenvoertuig afgevoerd. Waarheen was niet bekend. De rechercheur had papieren, chemicaliën en een kapot revolver in beslag genomen.

Daarop ging Frits Immerzeel naar de MKLS. De school was op dat moment bezet door Duitse militairen, terwijl de leerlingen in verschillende gebouwen verbleven. De waarnemend directeur had geen nadere informatie. Hij was na Bernards arrestatie direct naar het pension aan de Brink gegaan. De hospita had de waarnemend directeur toen meegedeeld wat haar dochter zo-even ook aan Frits had verteld. Daarop gingen beide mannen naar het politiebureau, waar ze te horen kregen dat ze bij de *SD* in Arnhem moesten zijn. De waarnemend directeur gaf vader dan ook het advies om naar Arnhem te gaan.

Vader zette zijn tocht door Deventer voort. Frits ging eerst naar het huis van Jo Rodert op de hoek van de Diepenveenseweg en de Oosterstraat. Bernard kwam hier vaak. De vrouw van Rodert vertelde huilend dat haar man ook was gearresteerd. Ze had Bernard nog willen waarschuwen, maar ze was te laat geweest. Vervolgens ging hij op bezoek bij de familie Esser in de Brucestraat. Mevrouw Esser vertelde dat haar zoon, eveneens leerling op de MKLS en een vriend van Bernard, op school had gehoord dat deze in Arnhem was.

Daarna ging vader weer terug naar het pension op de Brink. Daar pakte hij de grote koffer vol met spullen van Bernard. Toen hij op het punt stond naar het station te gaan, kwam hij Richard Koot tegen, die inmiddels was vrijgelaten. Hij had de Duitsers ervan weten te overtuigen niets

met de brandstichting van doen te hebben. Hij vertelde dat Bernard in Arnhem was. Richard droeg de zware koffer voor Frits naar het station.

Vader was 's avonds pas na elfen terug in Den Haag. Zijn vrouw was niet thuis. Zij was 's ochtends gelijktijdig met haar man van huis gegaan, naar Leersum om een woning te zoeken. Ze was daar niet in geslaagd en daarom bij haar broer Anton gebleven.

De volgende dag, dinsdag 3 november, ging Frits heel vroeg naar zijn dochter Gerra om haar bij te praten. Daarna ging hij weer naar Deventer, naar het pension, om zich om de spullen van Bernard te bekommeren. Een groot deel nam hij mee. Hij sprak met de hospita af wat nazonden zou worden en wat zij nog op zolder zou bewaren.

Daarop vertrok hij weer per trein naar Den Haag. Deze reis zou hij vanwege de treurige omstandigheden nooit vergeten. Bovendien reisde hij evenals de vorige keer in het stikdonker en via omwegen, omdat stukken spoorlijn door de Engelsen waren gebombardeerd. Toen Frits thuiskwam, was zijn vrouw ook weer thuis. Zij was er die dag in geslaagd een deel van een woonhuis in Leersum te huren: Rijkstraatweg B140.

De volgende dag schreef vader een brief aan de *Sicherheitspolizei*. Hij gaf aan dat de directeur van de MKLS hem op de hoogte had gebracht van de arrestatie van Bernard. Hij verzocht om een officiële bevestiging ervan. Verder wilde hij weten waar zijn zoon zich bevond, of hij brieven mocht ontvangen of zijn ouders hem mochten bezoeken. Ook wilde hij graag de reden van Bernards arrestatie weten. Deze brief werd niet beantwoord.

Omdat de *Sipo* niet op de brief van vader reageerde, besloten Frits en zijn dochter Gerra naar Arnhem te gaan. Ze gingen eerst naar *Sipo*, waar ze werden afgescheept. Vervolgens begaven ze zich naar het Huis van Bewaring, waar ze welwillend werden ontvangen. Ze gaven daar schoon ondergoed af en haalden 's middags het vuile ondergoed op. Daarna vertrokken ze om 15.00 uur weer naar De Haag.

Op 14 november verscheen het bericht in de kranten dat vijftien van de zeventien saboteurs ter dood waren veroordeeld. De familie Immerzeel geloofde niet dat Bernard daarbij was. Die dag nog wendde vader zich schriftelijk voor inlichtingen tot de directeur van het Huis van Bewaring. Deze schreef terug dat hij geen inlichtingen mocht verschaffen over personen die op last van de *Sicherheitspolizei* waren ingesloten. Hij adviseerde vader om zich rechtstreeks tot de *Sipo* aan de Utrechtseweg in Arnhem te wenden. Hij gaf daartoe ook het telefoonnummer. Op donderdag 19 november kwam er een telegram bij de familie Immerzeel binnen om direct een telefoonnummer in Deventer te bellen. Frits was niet thuis. Vandaar dat zijn vrouw meteen naar dochter Gerra ging, die telefoon had. Voor haar man liet ze een briefje achter waar ze was. Bij Gerra vernamen ze dat de directeur en de leraren van de MKLS een gratieverzoek voor Bernard en voor zijn vriend Anton Siedenburger hadden ingediend. Ook de leerlingen van de school hadden geld ingezameld voor een gratieverzoek. De moeder van Anton had al een dergelijk verzoek gedaan.

Een gratieverzoek? Dat was een klap in het gezicht van de familie. Bernard was dus toch ter dood veroordeeld. Waarom hadden de autoriteiten daarvan geen melding aan de familie gedaan? Gerra belde meteen een advocaat op, die niet aanwezig was. Uiteindelijk vonden ze mr. Reinhold, die kantoor op het Lange Voorhout in Den Haag hield, bereid om hen te helpen bij het opstellen van een gratierekest.

Vrijdag 20 november waren Frits en zijn dochter al vroeg bij hun raadsman om de benodigde gegevens voor het gratieverzoek te brengen. Deze zou 's middags de door de leerlingen ingehuurde advocaat en de Duitse advocaat van Bernard opbellen voor inlichtingen. Mr. Reinhold kon niet geloven dat het allemaal zo snel ging. Zoiets had hij in zijn praktijk nog nooit meegeemaakt.

Rond 11.00 uur begaven vader en Gerra zich voor informatie naar het Binnenhof 4, naar de *Sicherheitspolizei*. Men wilde hen daar eerst niet te woord staan. Daarop gaf Frits aan dat hij als vader het recht had om te weten waar zijn kind was. Hij vroeg eveneens wat zij in dit geval zelf zouden doen. Ze kregen te horen dat ze moesten wachten. Na een uur werd hun

meegedeeld dat Bernard zeer zeker nog in Arnhem was en dat zijn zaak nog niet was behandeld. Hieraan ontleenden vader en dochter – niet wetend dat Bernard al op 19 november was gefusilleerd – weer wat moed. Maar in hun hart vertrouwden ze de zaak niet.

's Avonds nog belde mr. Reinhold op met de mededeling dat Bernard zeer waarschijnlijk bij de vijftien ter dood veroordeelden hoorde. Er moest haast gemaakt worden met het gratieverzoek.

De volgende ochtend ging Gerra naar het kantoor van de advocaat, waar het gratieverzoek zou worden opgemaakt. De echtgenoot van Gerra zou voor de Duitse vertaling zorgen. De vertaling was 's middags net klaar, toen Gerra vanuit Deventer werd opgebeld. Zij kreeg te horen dat het vonnis donderdag 19 november al voltrokken was. Mr. Reinhold gaf dezelfde boodschap per telefoon door aan mevrouw Creutzberg, de moeder van zijn vriend Peter, die dicht in de buurt woonde en onmiddellijk naar de familie Immerzeel ging. Zij wilde vader Immerzeel alleen spreken en vertelde hem het slechte nieuws in de voorkamer. Toen zij vertrokken was, ging vader naar de achterkamer waar hij zijn vrouw, zijn zoon Gerard en zijn schoondochter Jeanne de droevige boodschap meedeelde.

Een uur later konden de familieleden in de krant lezen dat de vonnissen voltrokken waren.⁴⁵⁾

Bernard Immerzeel (bron: Oorlogsgravenstichting).

Veroordeeld en gefusilleerd

Op 14 november 1942 deed een groot aantal kranten verslag van de rechtszitting.⁴⁶⁾ Er stonden zeventien verdachten terecht. Toon Kleinbussink en Frans waren daar niet bij. Omdat zij veel over de organisatie en over de connecties met andere groepen wisten, werd het onderzoek naar hen nog voortgezet.

Naast deze berichtgeving bestaan er nog twee verslagen van de rechtszitting, mogelijk een verslaglegging door het ANP en een deel van een door een Duitse instantie opgemaakt officieus verslag.⁴⁷⁾ In beide verslagen komt Bernard voor. In het verslag, dat mogelijk door het ANP is opgemaakt lezen we:

'.....anders was dit met Immerseel en Siedenburg die beiden verklaarden gehandeld te hebben om Nederland vrij te maken.

President: "Voor zo'n houding kan ik wel respect hebben maar het is de vraag of U Uw vaderland wel dient met zo te handelen. Dacht U dat de Duitsers zich minder goed zouden kunnen verdedigen wanneer hun voorraden vernield werden? Is dat soms een vaderlands lievende daad, wanneer U Uw landgenoten uitlevert aan de honger?"

.....

'Vrijdag-zitting

.....

.....

'Een uitzondering (auteur: op de woorden van de andere veroordeelden) maakten Immerseel en Siedenburg. Eerstgenoemde zeide: "Men ziet in mij een communist, maar ik ben socialist. Wat ik deed, deed ik voor Nederland en niet uit communistische overwegingen. Ik vraag clementie voor mijn ouders."

Siedenburg zeide: "Heren, ik weet, dat ik de kogel verdiend heb voor hetgeen ik deed. Als wij Duitsland overwonnen hadden zouden wij ook zo gehandeld hebben

met mensen die gedaan hadden wat wij deden; ik pleit dan ook niet voor mijn eigen leven, maar in de eerste plaats voor mijn moeder. Het zou de dood voor mijn vader en moeder betekenen. Ik vraag clementie voor mijn lieve ouders.”
Deze woorden, kalm en vastberaden uitgesproken, maakten diepe indruk op de aanwezigen.’

Het *Kriegsgericht* veroordeelde vijftien aangeklaagden ter dood en stelde de beslissing over de andere twee uit.⁴⁸⁾

Na de uitspraak op 13 november werden de veroordeelden op transport gesteld naar Kamp Amersfoort. Wilhelmus Johannes Lenssen kwam vanuit het ziekenhuis in Arnhem op de zitting. Het is niet bekend hoe en wanneer hij in Amersfoort is aangekomen.⁴⁹⁾

Op 21 november en de daaropvolgende dagen publiceerde de Nederlandse pers een bekendmaking van het bureau van de *Wehrmachtsbefehlshaber*, waarin werd meegedeeld dat het vonnis van de vijftien veroordeelde saboteurs door middel van de kogel was voltrokken. De plaats van de executie werd niet vermeld en werd ook niet aan de nabestaanden bekend gemaakt. Zij kregen evenmin te horen waar de lichamen van hun dierbaren begraven waren.⁵⁰⁾

Frits geeft niet op

Frits en Grada wilden op 23 november een overlijdensbericht met de volgende tekst plaatsen in de *NRC*, *Haagsche Courant* en de in Deventer verschijnende *Koerier*:

‘Plotseling overleden tot onze diepe smart onze lieve jongste zoon, broeder en behuwdbroeder

Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel

Uit aller naam

F.C. Immerzeel, Patrijsslaan 7a’

De volgende dag kreeg de familie het bericht dat de advertentie niet geplaatst kon worden.⁵¹⁾

In *Het Zeepaard* van de NJN-Strandgroep verscheen voor Bernard een In Memoriam van Ab Geelhoed. Om begrijpelijke redenen werd hier niet ingegaan op het hoe en waarom van Bernards overlijden. Maar toch een opmerkelijk eerbetoon voor een lid, dat vanaf de oprichting actief in de Strandgroep was geweest.⁵²⁾

Op 26 november ontving de familie via de hospita in Deventer een dagvaarding van de *Sicherheitspolizei* in Arnhem. ‘Frau Immerzeel, Deventer, Brink 45’, werd uitgenodigd op 30 november op de *Dienststelle* te verschijnen om de nagelaten spullen van Bernard op te halen. De dagvaarding moest met een legitimatiebewijs worden meegebracht. Frits ging op de genoemde datum naar Arnhem en ontving de volgende spullen: een portefeuille, een portemonnee met geld, een mes, een vulpen, een schaarje en een doosje lucifers. Dat was alles. Vader ging die dag ook naar het Huis van Bewaring. Hij vroeg de dienstdoende portier of er nog andere voorwerpen en een afscheidsbrief door Bernard waren achtergelaten. Daarop werd Frits op zeer correcte wijze door de directeur ontvangen, die hem adviseerde om hierover contact met de *Sicherheitspolizei* op te nemen. Toen de directeur hem daarna uitliet, zei deze tot ontroering van Frits: ‘Het was een flinke jongen.’

Half december schreef Frits een brief aan de commandant van Kamp Amersfoort over de teruggave van Bernards spullen, zoals zijn kleren. Toen er geen antwoord kwam, schreef Frits op 30 december opnieuw een brief. Hij verwees maar zijn vorige brief waarop hij geen antwoord had gekregen. Hij zou graag de reden daarvan vernemen. Mocht hij bij de verkeerde

instantie zijn met deze vraag dan wilde hij graag het adres van deze instantie weten. Voorts deelde hij mee van de Patrijsslaan 7a in Den Haag te zijn verhuisd naar Leersum, Rijksstraatweg B140. Op 4 januari 1943 kreeg hij antwoord: een verwijzing naar de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Arnhem. Maar daar was hij op 30 november al geweest om kleinigheden af te halen. Nu ging het om spullen als Bernards koffer en kleren. Frits ging daarom niet naar Arnhem.

Op 13 of 19 februari 1943 ontving Frits een brief van het *Feldgericht*, zonder plaatsaanduiding en met de datum 21-11-1942. In deze brief staat dat het vonnis van 13 november 1942 op de negentiende van die maand was voltrokken. De nagelaten spullen en de afscheidsbrief zouden binnen enkele dagen worden overhandigd.⁵³⁾

Op 26 februari beantwoordde Frits Immerzeel dit schrijven. Hij gaf daarin aan dat hij waarschijnlijk vanwege de evacuatie naar Leersum niets over de nalatenschap van Bernard en evenmin iets over zijn afscheidsbrief had vernomen. Hij zou graag horen hoe hij in het bezit van de afscheidsbrief zou kunnen komen en hoopte op een snel succes. Op 11 maart kreeg hij antwoord. De afscheidsbrief was niet door de censuur gekomen en voor de nagelaten spullen diende hij zich tot de *Sicherheitspolizei* te Arnhem te wenden.

Daarop schreef Frits twee brieven, één aan de *Sicherheitspolizei* en één aan het *Feldgericht*. Vader Frits begon de brief aan de *Sicherheitspolizei* keurig volgens de toen geldende richtlijnen en toch wat provocerend:

‘Leersum, 17 maart 1943,

Weledele Heren,

Bij deze heb ik de eer U mede te delen, dat mijn zoon Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel de 13e Nov. ter dood veroordeeld is, welk vonnis de 19 Nov. 1942 is voltrokken...’

Vervolgens gaf hij aan op 11 maart een brief van het *Feldgericht* te hebben ontvangen waarin hem werd meegedeeld dat hij zich voor de nalatenschap moest melden bij de *Sicherheitspolizei* te Arnhem. Daar had hij vorig jaar enkele kleine voorwerpen ontvangen, zoals een portemonnee, vulpen, zakmes enz. Nu wilde Frits graag de rest van de nalatenschap ontvangen. Behalve zijn bovenkleden had Bernard ook twee stel ondergoed, twee overhemden, een koffer, zijn bril en toiletartikelen bij zich gehad. Hij vroeg hoe en wanneer hij deze spullen kon ontvangen. Hij gaf aan dat er in de nalatenschap mogelijk ook nog een brief van Bernard zat. Ook deze zou hij graag ontvangen.

Op 24 maart 1943 kwam hierop een antwoord. Bernard was voor de voltrekking van het vonnis overgedragen aan *Feldgendarmarie* Utrecht. Zijn spullen waren hem toen overhandigd. Aangezien er geen persoonlijke bezittingen meer in Arnhem waren, moest Frits zich maar met de *Feldgendarmarie*, afdeling Utrecht, in verbinding stellen. Het was niet bekend of er een afscheidsbrief was geschreven.

De tweede brief, gedateerd op 21 maart 1943, was gericht aan het *Feldgericht*. Daarin schreef hij dat hij op 19 februari 1943 een brief had ontvangen waarin stond dat hem de afscheidsbrief zou worden toegezonden. Tot zijn diepe teleurstelling ontving hij echter op 11 maart 1943 een brief waarin stond dat de censuur deze brief niet had vrijgegeven. Hij stelde voor om hem een kopie van de brief te geven, waarin de passages die de censuur niet wilde vrijgeven, zouden worden weggelaten. Daaraan voegde hij toe dat zijn vrouw en hij erg verlangden naar de laatste, al waren het maar enkele, afscheidswaarden.

Hierop kregen zijn ouders op 5 april 1943 het antwoord dat ook geen afscheidsbrief met weglatingen ter beschikking kon worden gesteld.

Frits had intussen op 27 maart ook een brief aan de *Feldgendarmarie*, afdeling Utrecht, gestuurd. Hij schreef dat Bernard zijn bezittingen had meegenomen bij de overdracht aan deze

instantie. Vader gaf aan dat hij nog steeds niets had teruggekregen. Daarbij noemde hij de nog ontbrekende eigendommen. Hij zou deze graag ontvangen. Als dat niet mogelijk was dan zou hij graag willen weten waar hij de bezittingen af kon halen of tot wie hij zich moest wenden. Ook in deze brief merkte Frits op dat er mogelijk een brief bij de bezittingen was. Toezending daarvan zouden zijn vrouw en hij zeer op prijs stellen.

Op deze brief kwam evenmin een antwoord, wat er volgens Frits op wees dat de *Feldgendarmerie* alles had gestolen.

Eindelijk op 25 november 1943 kreeg de familie de brief die Bernard op 1 november 1942 in het Huis van Bewaring te Arnhem had geschreven. Bij deze brief was de overlijdensakte van de gemeente Deventer gevoegd. De afscheidsbrief, die de censuur niet wilde vrijgeven, heeft de familie nooit bereikt.

Op zoek naar het lichaam

Tijdens de bezetting verkeerde de familie in onzekerheid over de plaats waar Bernard gefusilleerd was en waar hij begraven was. De vader van Richard Koot had Frits geschreven dat Bernard richting Amersfoort was gegaan, waar het vonnis uiteindelijk voltrokken zou worden.⁵⁴⁾ Eind augustus 1945 stuurde Frits een brief naar het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen te Vught om nadere inlichtingen. Op 7 september werd hem een antwoord gestuurd: er bestond een kans dat de plek waar het vonnis was voltrokken, binnenkort bekend zou worden. De plaats waar Bernard begraven was, zou zeer moeilijk te achterhalen zijn, omdat terechtgestelde gevangenen in 1941 en 1942 vaak in Westerveld werden gecremeerd. Daar werden echter wel lijsten van allen die gecremeerd waren, bijgehouden. Alle processtukken en brieven waren echter door de bezetter vernietigd.⁵⁵⁾

In *De Waarheid*⁵⁶⁾ van 30 augustus 1945 las Frits dat er op de vliegbasis Soesterberg een massagraf met de lichamen van 33 slachtoffers was gevonden, die afkomstig waren uit Amsterdam en de Achterhoek. Ook de datum van de fusillade was bekend: 19 november 1942. In het artikel werd ook de naam genoemd van de man die de leiding had bij de berging van de lichamen: majoor Siedenburg, de vader van Anton. Dit artikel bracht Frits ertoe om majoor Siedenburg, onder verwijzing naar de vriendschap tussen de beide zoons, te vragen of het stoffelijk overschot van Bernard mogelijk bij de 33 geborgen lichamen was. Frits verzond de brief op 31 augustus. Helaas werd de brief vanwege een onvolledig adres teruggestuurd. Daarop zond hij de brief opnieuw op 13 september.⁵⁷⁾ Intussen had Frits een uitnodiging van majoor Siedenburg gekregen om op 18 september naar Amersfoort te komen voor de identificatie van Bernard. Grada gaf hem verstellapjes mee, die werden vergeleken met de resten van Bernards kleren. Ook de beschrijving van het gebit klopte. Frits tekende daarop een verklaring dat hij het stoffelijk overschot aan de hand van het signalement en daarbij behorende voorwerpen had herkend als dat van Bernard. In een tweede verklaring gaf hij aan dat het de wens van de familie was om het stoffelijk overschot over te brengen naar Rotterdam.

Op 10 oktober 1945 bevestigde majoor Siedenburg dat het lichaam van Bernard op 19 oktober op kosten van het Rijk naar Rotterdam zou worden overgebracht. Het Rijk zou ook de kosten voor een eenvoudige, maar waardige begrafenis voor zijn rekening nemen alsmede de grafrechten voor een 2^e klas graf.⁵⁸⁾

Bernard werd op 20 oktober 1945 op begraafplaats Crooswijk begraven. Vader schreef moeder, die om gezondheidsredenen thuis in Leersum bleef, de dag voor de begrafenis een brief. Later als ze weer terug in Den Haag zouden zijn, hoopte hij met haar naar de begraafplaats in Rotterdam te gaan, om het mooi gelegen graf te bezoeken.⁵⁹⁾

Frits en Grada vertrokken in november 1945 clandestien naar de Willem van Outhoornstraat in de wijk Bezuidenhout in Den Haag. Zij gingen samenwonen met het gezin van Gerra en André Kulche, dat de Vogelwijk tijdens de bezetting eveneens had moeten verlaten. Op 5 januari 1946 werden Frits en Grada officieel ingeschreven op het adres Patrijslaan 32 in hun oude

buurt, de Vogelwijk. Op 21 februari van dat jaar trokken de Kulches bij hen in. Grada overleed op 24 maart 1946, Frits op 21 november 1955. Bernard kreeg zijn laatste rustplaats op 29 februari 1996 op het Nationaal Ereveld Loenen.⁶⁰⁾

Kranspoliep, die door Bernard is geschonken aan het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden (foto van Naturalis te Leiden).

De Filiaalcollectie van de NJN-strandjutters werd in 1949 overgebracht naar het Museum van Natuurlijke Historie in Leiden. De collectie is nog steeds aanwezig in Naturalis, niet meer als zelfstandige eenheid maar opgesplitst naar diergroep.⁶¹⁾

XXXXX

De noten bevinden zich aan het eind van deze nieuwsbrief.

3. Mededelingen

a. Werkgroep

Onze werkgroep bestaat uit de volgende leden:

- Dirk Metselaar, voorzitter;
- Bram Bosman;
- Joke Kleijn;
- Johan van der Veen.

Onze werkgroep is als volgt te bereiken:

- Dirk Metselaar, voorzitter: d.metselaar@home.nl
- Johan van der Veen, voor inhoudelijke vragen en opmerkingen: joh.veen@com-paqnet.nl

In elke nieuwsbrief beschrijven we een of meerdere personen uit Deventer of de omgeving van Deventer die bij het linkse verzet betrokken waren. Wilt u eerdere nummers ontvangen en/of verder op de hoogte blijven van onze activiteiten, stuur dan een mail naar Johan van der Veen: joh.veen@compaqnet.nl

FB-pagina: **Vergeeten Verzet Deventer**.

b. Beschreven verzetsmensen

Tot nu toe verschenen de biografische schetsen van:

- Johannes H.E. Roebbers
- Peeke Bosma
- Aalbert Jan Gerritsen
- Albert Johan Gerards
- Otto Th. J. Renshof
- Daniël van der Meulen
- Jan van Bruggen
- Andries Hendriks
- Anton Kleinbussink
- Berend Jan Koopman
- Johannes Rodert
- Antonie Bannink
- Dirk Johan Hendrik Bannink
- Egbert Plette
- Arend Jan Nales
- Kees Lugthart
- De arrestaties op 25 juni 1941
- Marinus Ditzel
- Albert Romeijn
- Gerrit van 't Einde.

Het is bijna onmogelijk om de verhalen van verzetsstrijders te beschrijven zonder de hulp van nabestaanden. Bent u nabestaande of kent u nabestaanden dan zouden we graag met u in contact komen. Mogelijk kunnen we informatie uitwisselen.

c. Comité van aanbeveling

Dit comité bestaat uit:

- Christine Otten, schrijfster
- James van Lidth de Jeude, oud-burgemeester van Deventer.

Noten

1. *De Koerier - Deventer Dagblad*, 23-8-1939.
2. De biografische schets van Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel is voor een zeer belangrijk deel gebaseerd op stukken uit het familiearchief. Petra Leijtens-Immerzeel, kleindochter van Bernards oudste broer Gerard heeft mij inzage gegeven in dit omvangrijke familiearchief en mij toegestaan om van belangrijke stukken foto's te maken. Ik ben haar hiervoor zeer erkentelijk. Naar het familiearchief van de familie Immerzeel wordt in de noten als volgt verwezen: FAI (Familiearchief Immerzeel).
3. NL-RtSA, Stadsarchief Rotterdam, 999-01 Burgerlijke Stand Rotterdam, geboorteakten, 1811-1923, inv.nr. 1919A, aktenr. 231 (8-1-1919); NL-RtSA, Stadsarchief Rotterdam, 494-03 Archief van de gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Bevolking: bevolkingsboekhouding van Rotterdam en geannexeerde gemeenten, 1829-1990, inv.nr. 851-212 Gezinskaarten Rotterdam, 1880-1940 (Fredrich Chrisstof Immerzeel en Gerarda Elisabeth Schok); NL-RtSA, Stadsarchief Rotterdam, 999-09 Burgerlijke Stand Rotterdam, overlijdensakten, 1811-1972, inv.nr. 1923F, aktenr. 5100 (28-12-1923).
4. FAI: genealogie van de familie Immerzeel, waarin de loopbaan van Fredrich Chrisstof wordt beschreven.
5. FAI: verschillende briefkaarten waarin het gezin wordt gefeliciteerd met de geboorte van Bernard; rapporten van twee lagere scholen en het bewijs van inschrijving op een van die lagere scholen; bescheiden betreffende het toelatingsexamen en het begin van de cursus op de Eerste HBS met 5-jarige cursus B aan de 's-Gravendijkwal te Rotterdam; gegevens van Fredrich Chrisstof in de genealogie; de rapporten van de HBS in Rotterdam en van de Derde Gemeentelijke HBS met 5-jarige cursus B aan de Beeklaan te Den Haag; getuigschrift HBS B (10-7-1939) van de voornoemde HBS in Den Haag; NL-RtSA, 494-03 Bevolkingsboekhouding Rotterdam, inv.nr. 851-212 Gezinskaarten Rotterdam (Fredrich Chrisstof Immerzeel en Gerarda Elisabeth Schok); NL-HaHGA, Haags Gemeentearchief, 0354-01 Bevolkingsregister Gemeente Den Haag, 1823-1946, inv.nr. 808 (Fredrich Chrisstof Immerzeel en Gerarda Elisabeth Schok); NL-HaHGA, Haags Gemeentearchief, 6009-01 Bevolkingsregister gemeente Voorburg, 1860-1967, inv.nr. 115 (Andreas Edward Gustav Kulche en Gerritje Immerzeel).
6. FAI: lidmaatschapskaart NJHC van Bernard met zegel 1939, waarop het adres 2^e Virulystraat is doorgehaald en vervangen door Patrijslaan 7a Den Haag, en die van vader zonder nadere tijdsaanduiding; omslag van de NJHC-tocht 'Over Hollands Verleden'; bewijzen van inschrijving aan de NJHC-tochten 'Jan Pierewiet' en 'Door de Noord-Hollandsche Duinen'; de laatste met routebeschrijving en stempels van de bezochte jeugdherbergen. *Bleibenausweis Reichsverband für Deutsche Jugendherbergen* met zegel 1930 en stempels uit 1932.
7. FAI: brief (13-12-1925) van Gerard aan zijn ouders; NL-RtSA, Stadsarchief Rotterdam, 3023-73 Adresboeken Rotterdam, 1929, p. 182; 3023-74 Adresboeken Rotterdam, 1930, p. 183; 3023-75 Adresboeken Rotterdam, 1931, p. 190. Zie voor de NBAS: G. Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Nijmegen, 1973, passim.
8. *Haagsche Courant*, 4-4-1938; *Amoeba. Orgaan van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie*, 2 (1939), p. 33, en 3 (1941), p. 46; *Het Zeepaard. Orgaan van de Strandgroep van de NJN*, 6 (1941), p.4; 6 (1942), p. 2 en 6; 2 (1943), p. 4 en 5; 3 (1943), p. 2, 3 en 4; 4 (1943); 8 (1943), p.12. FAI: Kampeerkaart Stichting Nederlandsche Kampeerkaarten Centrale met de vergunning (12-8-1940) voor Bernard om tot 1-9-1940 op Terschelling te kamperen. NL-HaHGA, 0354-01 Bevolkingsregister Den Haag, inv.nr. 353 (Everard Egidius Creutzberg en Johanna Georgina de Bruïne), en inv.nr. 550 (Abraham Geelhoed en Lubberta Mooi). De familie Creutzberg woonde op het adres Papagaailaan 6, de familie Geelhoed op het adres Ligusterstraat 108.
9. FAI: toelatingsbrief (28-7-1939) van de directeur van de MKLS; brief (datum postmerk) met een lijstje van specialisten voor tropische ziekten, die in aanmerking komen voor het keuren van kandidaat-leerlingen.
10. NL-AsdSA, Stadsarchief Amsterdam, 30238 Archief van het Bevolkingsregister Amsterdam: archiefkaarten, inv.nr. 139 (Johanna Maria Buiting); *De Koerier - Deventer Dagblad*, 28-9-1939; NL-HaCBG, CBG Centrum voor familiegeschiedenis, Den Haag, persoonskaart Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel; FAI: brief (11-3-1941) van de directeur van de gemeenteplantsoenen van 's-Gravenhage aan de heer F.C. Immerzeel dat zijn zoon op 17 maart kan beginnen; brief (7-4-1941) van

- mevrouw Buiting aan Bernard, waarin zij hem op de hoogte brengt van de gebeurtenissen in Deventer. NL-DvCO, Collectie Overijssel locatie Deventer, ID 0759, Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 81: nr. 88 (29-3-1941).
11. FAI: brief (16-4-1941) van de waarnemend directeur van de MKLS aan de ouders/verzorger van alle leerlingen met het verzoek om de leerlingen tot rust te manen, onder het dreigement van verwijdering van school; brief (4-7-1941) van de waarnemend directeur van de MKLS aan de ouders of voogden van de leerlingen om opgave te doen dat leerlingen aan het criterium van Volksduits kind voldoen.
 12. *Amoeba*, 5 (1927), p. 64, 4 (1941), p. 67, en 9 (1941), p. 146.
 13. FAI: brief (30-9-1941) van Bernard aan een oom en tante, waarin hij hen uitvoerig informeert over zijn verblijf op het Hogeland tijdens de grote vakantie van 1941.
 14. FAI: brief (2-9-1941) van de waarnemend directeur van de MKLS aan de ouders of voogden van de leerlingen om per expresse opgave te doen dat hun zoon 'van Joodsche bloede' is.
 15. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereld Oorlog 1939-1945*, deel 5, tweede helft, 's-Gravenhage, 1974, p. 1081-1083 en 1090; NL-DvCO, 0759 Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 86, nr. 124 (4-5-1942); NL-DvCO, Collectie Overijssel locatie Deventer, ID 1382, Gemeentebestuur van Deventer II (1930-1950), inv.nr. 1427, nr. 49.
 16. FAI: getuigschrift Middelbare Koloniale Landbouwschool te Deventer (11-7-1942); brief (16-4-1942) van de waarnemend directeur van de MKLS over de tabakscursus en de cursus voor meerjarige cultures; brief (27-8-1942) van de waarnemend directeur aan F.C. Immerzeel dat Bernard is toegelaten tot de tabakscursus; brief (kladversie, niet gedateerd) in antwoord op condoleancebrief (29-10-1945) van oud-collega J. Sandee te Rotterdam, p.1.
 17. NL-HaCBG, persoonskaart Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel; NL-HaNA, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, nummer toegang 2.09.09, inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 32; NL-DvCO, 1414 Bevolkingsregister Deventer, inv.nr. 350 (weduwe Herman Albertus Groenouwe); *De Koerier*, 2-1-1945: rouwadvertentie van A. Groenouwe-Klaassens. FAI: Kaart (9-9-1942) van de Nederlandsche Volksdienst dat Immerzeel, woonachtig op Waterstraat 1, tegen verminderde prijs dagelijks een portie voedsel uit de centrale keuken te Deventer kan afhalen.
 18. FAI: visaktes (1-7-1942), uitgereikt door het hoofd van de plaatselijke politie; briefkaart (14-7-1942) van Peter Creutzberg aan Bernard Immerzeel; Brief (kladversie, niet gedateerd) aan oud-collega J. Sandee te Rotterdam, p. 1-2. De passage over de schelpen en het Leidse museum is in deze versie doorgehaald. L.B. Holthuis, *1820 – 1958 Rijksmuseum van Natuurlijke Historie*, Leiden, 1995, p. 128-130.
 19. 'De illegale partij basis voor De Waarheid in de bezetting', interview met Joop en Jo Geerligts door J. Morriën, in: *De Waarheid*, 22-11-1980; H. Galesloot en S. Legêne, *Partij in het verzet. De CPN in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam, 1986, p. 42 en 45; J. Morriën, *De leiding van de illegale CPN 1940-1943. Het driemanschap Paul de Groot, Lou Jansen en Jan Dieters in de IJsselstreek en Veluwezoom*, Amsterdam, 2001, p. 14; NL-DvCO, Collectie Overijssel locatie Deventer, ID 1340, Verzameling documenten betreffende Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 5, p. 248; NL-AsdIISG, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, ARCH00347, Archief CPN, inv.nr.155: Andries Hendriks, Anton Kleinbussink en Daniël van der Meulen; NL-AsdNIOD, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam, 245 archief Erelijst van gevallen – aanvraagformulieren, inv.nr. 23 (Andries Hendriks), 31 (Anton Kleinbussink) en 39 (Daniël van der Meulen). Zie voor Andries Hendriks, Anton Kleinbussink, Daniël van der Meulen en Johannes Rodert: de biografische schetsen van J. van der Veen op de website van Struikelstenen in Deventer (<https://www.struikelstenen-deventer.nl/oorlogsslachtoffers/verzetsstrijders>).
 20. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 5 (1), 's-Gravenhage, 1974, p. 99-102.
 21. NL-AsdNIOD, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS- und Polizeiführer Nord-West), inv.nr. 1188.
 22. NL-DvCO, 0759 Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 82, nr. 176 (25-6-1941); NL-DvCO, 1382 Gemeentebestuur Deventer II, inv.nr. 1427, nr. 20: brief (25-6-1941) waarin de commissaris van politie de arrestaties aan de burgemeester van Deventer meldt.

23. C. Hilbrink, *De Ondergrondse. Illegaliteit in Overijssel 1940-1945*, Den Haag, 1998, p. 138. Zie voor de uitvoerige beschrijving van de sabotagedaden en brandstichtingen in Deventer en omgeving: J. van der Veen, 'Inmiddels brandde het overal in Overijssel'. Sabotage en brandstichting in Deventer en omgeving 1942', in: *Deventer Jaarboek*, 33 (2019), p. 60-71. Zie voor Rien Ditzel: J. van der Veen, 'Rien Ditzel. Op zoek naar een Deventer verzetsman in het Zwarte Woud', in: *Deventer Jaarboek*, 35 (2021), p. 47-60.
24. NL-DvCO, 1340 Documenten Tweede Wereldoorlog, inv.nr. 5, p. 250.
25. NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 118-119; NL-HaNA, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal van Politie, (1937) 1940-1946 (1948), nummer toegang 2.09.53, inv.nr. 136 (RR 12).
26. NL-AsdNIOD, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam, 100 Procureur-Generaal Arnhem, inv.nr. 20, 24 en 26.
27. NL-DvCO, 0759 Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 86, nr. 150 (30/31-5-1942), 151 (31-5-1942) en 178 (27-6-1942); inv.nr. 87, nr. 206 (25/26-7-1942) en 212 (31-7/1-8-1942); inv.nr. 728-4, 1942, nr. 53/2: politiemaandrapporten (12-6, 14-7 en 13-8-1942); inv.nr. 663-1, nr. 87/88 en 91; NL-AsdNIOD, 100 Procureur-Generaal Arnhem, inv.nr. 41, 44, 45, 201 (D 316), 203 (D 377, D 392), 214 (*Weekoverzicht Berichtendienst van 26 Juni tot en met 2 Juli 1942*, onder 9. Branden).
28. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6 (1), 's-Gravenhage, 1975, p. 66-67.
29. NL-AsdNIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv.nr. 1196i: *Beglaubigte Abschrift Feldkriegsgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Laufgau Holland. Feldurteil Geheim* (18-5-1943), p. 1, 1a-1b, 5, 18-19.
30. NL-AsdNIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv.nr. 1196i: *Beglaubigte Abschrift Feldkriegsgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Laufgau Holland. Feldurteil Geheim* (18-5-1943), p. 19-20; *Anklageverfügung und Haftbefehl* (20-3-1943), p. 12-13; NL-AsdNIOD, 100 Procureur Generaal Arnhem, inv.nr. 47, 204 (D 455); NL-AsdIISG, 00347 Archief CPN, inv.nr. 155: Anton Kleinbussink en Johannes Rodert.
31. NL-AsdNIOD, 077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv.nr. 1196i: *Beglaubigte Abschrift Feldkriegsgericht des Kommandierenden Generals und Befehlshabers im Laufgau Holland. Feldurteil Geheim* (18-5-1943), p. 19-20; *Anklageverfügung und Haftbefehl* (20-3-1943), p. 13; NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66410 (dossier 1121, E.K. Bloch): pv rechtszitting (23-5-1947) tegen Emma Clara Bloch, p. 4; pv PRA Deventer/Salland (7-8-1946), p. 7, 9, 21-22, 33- 34; inv.nr. 97728 (dossier 10286, E.K. Bloch): pv POD Utrecht-Stad (1-11-1946).
32. NL-AsdNIOD, 100 Procureur-Generaal Arnhem, inv.nr. 48, 49, 207 (D 521, D 524, D 544), 208 (D 575).
33. NL-AsdNIOD, 100 Procureur-Generaal Arnhem, inv.nr. 49, 207 (D 544).
34. Interview met Rijk van 't Einde, de zoon van Gerrit Jan van 't Einde, op 13 augustus 2018, en zijn memoires, die de periode van zijn jeugd tot en met de Tweede Wereldoorlog beslaan. NL-DvCO, Collectie Overijssel locatie Deventer, ID 1414, Bevolkingsregister Deventer, inv.nr. 353 (Evert Jan Harmsen); NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 7; FAI: herinneringen van vader Immerzeel aan de gebeurtenissen in oktober en november 1942, p. 1, 2 en 6. Brief (kladversie, niet gedaateerd) aan oud-collega J. Sandee te Rotterdam, p. 2. De herinneringen van Frits Immerzeel aan de gebeurtenissen in oktober en november 1942 en aan de pogingen om Bernards bezittingen terug te krijgen, met de daarin opgenomen brieven, zijn in ieder geval na januari 1945, en zeer waarschijnlijk na de bevrijding, opgeschreven. In deze herinneringen verwijst Frits op pagina 4 namelijk naar de dood van Richard Koot, die begin januari 1945 in de Betuwe is verdwenen bij een poging de Waal over te steken om zich bij de geallieerden aan te sluiten. Zie ook: *Netwerk Oorlogsbronnen*: <https://www.oorlogsbronnen.nl/bronnen?term=Richard+Koot&tab=mensen&page=1>
35. NL-DvCO, 0759 Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 88, nr. 288 (15-10-1942) en 289 (16-10-1942); inv.nr. 728-4, 1942, nr. 53/2: politiemaandrapport (15-10-1942); inv.nr. 663-1, nr. 94; NL-AsdNIOD, 100 Procureur-Generaal Arnhem, inv.nr. 48, 50 en 207 (D 544).
36. *De Koerier*, 16-10-1942. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 6 (1), 's-Gravenhage, 1975, p. 78-79. Zie voor Dirk Johan Hendrik Bannink, Aalbert Jan Gerritsen, Daniël van der Meulen en Johannes Hendrikus Eusebius Roebbers: de biografische schetsen

- op de website van Struikelstenen in Deventer. Op deze website staat ook een korte biografie van Wilhelmus van Ewijk.
37. NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66410 (dossier 1121, E.K. Bloch): pv POD Utrecht-Oost (1-11-1945), p. 13-14; inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 132- 133; NL-AsdNIOD, 245 archief Erelijst – aanvraagformulieren, inv.nr. 38 (C. Lugthart); inv.nr. 39 (W. van der Maten); NL-AsdIISG, 00347 Archief CPN, inv.nr. 155: Cornelis Lugthart en Wilhelm van der Maten.
 38. NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66545 (dossier 1276, G.H. Bruggert): sententie (22-10-1947) Gerhard Hendrik Bruggert, p. 6; blad “Data die van belang zijn i.z. G.H. Bruggert” van de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Arnhem.
 39. A.A. Verheij, *CPN Verzet in de regio Rotterdam 1940 – 1945*, Rotterdam, 1999, p. 206.
 40. NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66410 (dossier 1121, E.K. Bloch): pv POD Utrecht-Oost (1-11-1945), p. 10-12; pv PRA Deventer/Salland (7-8-1946), p. 33-36; inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 27-28.
 41. Na de arrestatie van Toon en Clara werden er in ieder geval nog zestien mannen aangehouden. Zie: NL-AsdNIOD, 245 archief Erelijst – aanvraagformulieren, inv.nr. 2 (Klaas Jurjen Bakker), inv.nr. 14 (Hendrik Willem Eekhuis, Jan Eekhuis, Gerrit Jan van 't Einde), inv.nr. 27 (Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel), inv.nr. 36 (Wilhelmus Johannes Lenssen), inv.nr. 42 (Gerrit Jan Nieuwenhuis), inv.nr. 48 (Johannes Rodert), inv.nr. 52 (Anton Wijbrand Siedenburg), inv.nr. 56 (Franciscus Bernardus Canisius Maria Teelen), inv.nr. 62 (Fredrik de Weerd, Willem de Weerd), inv.nr. 63 (Gerrit van Werven); NL-AsdIISG, 00347 Archief CPN, inv.nr. 155: Gerrit Jan van 't Einde, Gerrit Jan Nieuwenhuis en Gerrit van Werven; NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 41-42 (Louis Wilhelmus Lenssen); NL-DvCO, 0759 Politie Gemeente Deventer, inv.nr. 88, nr. 303 (30-10-1942) en 306 (2-11-1942), betreffende Harmen Ham, nr. 303 (30-10-1942) en 307 (3-11-1942), betreffende Antonie Johannes van Werven.
 42. NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 9-10, 32, 121-122
 43. NL-AhGldA, Gelders Archief, 0258 Gevangenis en Huis van bewaring te Arnhem, inv.nr. 192, blad 60, nr. 1532 (Bernard Immerzeel), en blad 62, nr. 1539 (Anton Wijbrand Siedenburg); NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr. 66863 (dossier 1644, A. Berends): samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 121 en 130.
 44. D. van Rietschoten, ‘Doorlaatpasje en oorlogsgeld als tastbare herinneringen’, interview met de heer F. Böcker, in: *Vogelwijk, uitgave van de wijkvereniging De Vogelwijk*, 5 (mei 2020), p. 20-23. Gerra en haar man Andreas Edward Gustav Kulche waren op 1 februari 1938 vanuit Voorburg naar het Leeuwerikplein 4 in Den Haag verhuisd, ongeveer 14 minuten lopen van de Patrijslaan. Zie: NL-HaHGA, 0354-01 Bevolkingsregister Den Haag, inv.nr. 1018 (Andreas Edward Gustav Kulche en Gerritje Immerzeel).
 45. FAI: Herinneringen van Frits Immerzeel aan de gebeurtenissen in oktober en november 1942 en aan de pogingen om Bernards bezittingen terug te krijgen, met de daarin opgenomen brieven, p. 1-6. NL-DvCO, 1414 Bevolkingsregister Deventer, inv.nr. 345 (Willem Esser); NL-DvCO, Collectie Overijssel locatie Deventer, ID 1415, Woningkaarten Deventer, Diepenveen, Bathmen, inv.nr. 80a (Oosterstraat 1).
 46. Zie onder meer: *Algemeen Handelsblad*, 14-11-1942; *Twentsch Nieuwsblad*, 14-11-1942; *De Telegraaf*, 14-11-1942; *Haagsche Courant*, 14-11-1942.
 47. Beide verslagen bevinden zich in de collectie van M. ter Horst-Siedenburg. In deze collectie bevindt zich eveneens een brief (8-6-1981) van J.J.F. Stokvis aan de heer Siedenburg, waarin de eerste zijn vermoedens uitspreekt over de herkomst van beide verslagen.
 48. Ter dood werden veroordeeld: Klaas Jurjen Bakker, Hendrik Willem Eekhuis, Jan Eekhuis, Gerrit Jan van 't Einde, Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel, Wilhelmus Johannes Lenssen, Cornelis Lugthart, Wilhelm van der Maten, Gerrit Jan Nieuwenhuis, Johannes Rodert, Anton Wijbrand Siedenburg, Franciscus Bernardus Canisius Maria Teelen, Frederik de Weerd, Willem de Weerd en Gerrit van Werven. De zaak tegen Chris Lugthart en Harmen Ham werd voor nader onderzoek uitgesteld.
 49. NL-AhGldA, 0258 Gevangenis en Huis van bewaring Arnhem, inv.nr. 181, blad 77, nr. 177^c (Jan Eekhuis) en nr. 178^c (Hendrik Willem Eekhuis); inv.nr. 192, blad 3, nr. 1188 (Cornelis Lugthart), blad 29, nr. 1343 (Wilhelm van der Maten), blad 57, nr. 1514 (Frederik de Weerd), blad 58, nr. 1515

- (Klaas Jurjen Bakker), blad 58, nr. 1516 (Willem de Weerd), blad 58, nr. 1517 (Gerrit Jan van 't Einde), blad 60, nr. 1529 (Johannes Rodert), blad 60, nr. 1530 (Gerrit Jan Nieuwenhuis), blad 60, nr. 1532 (Bernard Ernst Lodewijk Immerzeel), blad 62, nr. 1539 (Anton Wijbrand Siedenburg), blad 63, nr. 1545 (Franciscus Bernardus Canisius Maria Teelen) en blad 63, nr. 1546 (Gerrit van Wer-ven). Wilhelmus Johannes Lenssen is niet vanuit het Huis van bewaring in Arnhem naar Amers-foort overgebracht. Hij werd na een operatie in het ziekenhuis te Zutphen door de SD gearresteerd en daarna overgebracht naar het Sint Elisabeths Gasthuis in Arnhem. Zie: NL-HaNA, 2.09.09 CABR, inv.nr 66863 (dossier 1644, A. Berends), samengesteld pv POD Enschede contra Antonie Berends, p. 42.
50. Zie onder meer: *Haagsche Courant*, 21-11-1942; *Algemeen Handelsblad*, 21-11-1942; *Twentsch Nieuwsblad*, 23-11-1942; *De Telegraaf*, 23-11-1942.
 51. Deze paragraaf is gebaseerd op FAI: Herinneringen van Frits Immerzeel aan de gebeurtenis in oktober en november 1942 en aan de pogingen om Bernards bezittingen terug te krijgen, met de daarin opgenomen brieven, p. 6-10. Op enkele plaatsen in zijn relaas heeft hij zich in de data vergist. Deze heb ik op basis van de context (chronologie en geciteerde stukken) stukken aangepast.
 52. Het In Memoriam is opgenomen in: *Het Zeepaard. Orgaan van de Strandgroep v.d. NJN*, 6 (1942), p. 2.
 53. De eerste keer dat Frits naar deze brief (21-11-1942) verwijst, noemt hij als datum van ontvangst 13 februari 1943, 'wat blijkt uit het poststempel op de enveloppe'. Daarna noemt hij tweemaal 19 februari 1943 als datum van ontvangst.
 54. Deze paragraaf is gebaseerd op FAI: Herinneringen van Frits Immerzeel (20-5-1946) aan het opsporen van het lichaam van Bernard, p. 1-5. Ook in deze herinneringen zijn teksten van brieven opgenomen. Indien de oorspronkelijke brieven in het familiearchief aanwezig zijn, worden deze in een aparte noot verantwoord.
 55. FAI: brief (7-9-1945) van het Afwikkelingsbureau Concentratiekampen met antwoorden op de brief (25-8-1945) van Frits Immerzeel. De kladversie van de brief van Frits aan het Afwikkelingsbureau heeft als datum 26-8-1945.
 56. Een kopie van het artikel is in deze herinneringen opgenomen. Waarschijnlijk is de tekst afkomstig uit een regionale of plaatselijke editie van *De Waarheid*. Helaas heb ik het artikel niet kunnen traceren.
 57. FAI: brief (31-8-1945) van Frits Immerzeel aan majoor Siedenburg, op 13-9-1945 opnieuw verzonden.
 58. FAI: verklaring (18-9-1945) dat Frits Immerzeel het lichaam van Bernard heeft geïdentificeerd; verklaring (18-9-1945) met de wens het stoffelijk overschot naar Rotterdam over te brengen; brief (10-10-1945) van majoor Siedenburg aan Frits Immerzeel over de overbrenging en de kosten van de begrafenis.
 59. FAI: brief (19-10-1945) van Frits Immerzeel aan zijn echtgenote in Leersum over de aanstaande begrafenis.
 60. FAI: gegevens van Fredrich Chrisstof in de genealogie; brief (19-10-1945) van Frits Immerzeel aan zijn echtgenote in Leersum, waarin ook sprake is van een verhuizing naar dit adres. NL-HaCBG, persoonskaarten van Fredrich Chrisstof Immerzeel en Andreas Edward Gustav Kulche. E-mail (1-7-2024) van de Oorlogsgravenstichting.
 61. L.B. Holthuis, *1820 – 1958 Rijksmuseum van Natuurlijke Historie*, Leiden, 1995, p. 129-130. Mail (30-5-2024) van B. van der Bijl, collectiebeheerder evertibraten van Naturalis. Dankzij zijn bemiddeling is in deze biografische schets een foto van de kranspoliep die Bernard met Pasen 1938 op Texel vond, opgenomen.